

Σκέψεις για το προσφυγικό από μια φεμινιστική οπτική

Περίληψη: Στο κείμενο αυτό αναπτύσσω έναν προβληματισμό σχετικά με την πιθανή διασταύρωση των προσφυγικών σπουδών με τη φεμινιστική έρευνα και μεθοδολογία με στόχο αφενός να διατυπώσω ερωτήματα που θα μπορούσαν να μας προσανατολίσουν σε μια πολύπλευρη και διεισδυτική ανάγνωση και μελέτη του προσφυγικού ζητήματος, αφετέρου να αναζητήσω αν η μελέτη της προσφυγικής κρίσης στην Ελλάδα σήμερα μας οδηγεί στο να ξανασκεφτούμε ορισμένες παραδοχές μας ως φεμινίστριες.

Borders will never work. People will always travel.

Europe will not last forever.

Watch The Med – Alarmphone,

ανάρτηση στο Facebook 10/12/2016

(υπογράμμιση δική μου)

Στο σημείωμα αυτό θα αναφερθώ σε ορισμένα ζητήματα στα οποία διασταυρώνονται οι προσφυγικές σπουδές με τη φεμινιστική έρευνα και μεθοδολογία. Θεωρώντας τη φεμινιστική προσέγγιση λιγότερο ως έναν θεματολογικό ή και πολιτικό προσανατολισμό και περισσότερο ως μια στάση (αυτο)κριτικής, η μελέτη του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα σήμερα μας οδηγεί στο να ξανασκεφτούμε ορισμένες παραδοχές μας ως φεμινίστριες.

Από την άνοιξη του 2015, το προσφυγικό αποτελεί κεντρική αναφορά του δημόσιου χώρου. Η «προσφυγική κρίση», ένας όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια πλέον πολύπλοκη συγκυρία, χρειάζεται να εννοιολογηθεί ξανά υπό το φως των πολιτικών ζητημάτων που εγείρει και ταυτόχρονα συσκοτίζει (Σπυροπούλου και Χριστόπουλος, 2016). Όπως φαίνεται από την κρίση υποδοχής αλλά και από τη χρεωκοπία των Συνθηκών του Δουβλίνου και Σένγκεν, πρόκειται για κρίση του ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου και μετανάστευσης και συνολικότερα της εννοιολόγησης του ευρωπαϊκού ή/και εθνικού «συνόρου» (Tsianos και Kasparek, 2015).

Οι προσφυγικές σπουδές και οι σπουδές μετανάστευσης έχουν αναδείξει ότι βασικός πολιτικός προσανατολισμός των τελευταίων δεκαετιών, σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι η αποτροπή και όχι η υποδοχή ή διευκόλυνση των προσφύγων που αναζητούν προστασία σε χώρες της Δύσης (Ehrkamp, 2016). Ειδικότερα, μετά το 2000 και την κήρυξη του «Πολέμου κατά της Τρομοκρατίας», η ιδεολογική διαχείριση των προσφυγικών μετακινήσεων και η συνειρμοί που καλλιεργήθηκαν και που συχνά εμφανίζουν τους μουσουλμάνους πρόσφυγες να συσχετίζονται με την τρομοκρατία και τους Αφρικανούς ή Ασιάτες, αλλά και όσους προέρχονται από τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες με τη «λαθρομετανάστευση»,

διαμόρφωσαν ένα καθεστώς λόγου που ταυτίζει τους πρόσφυγες με την επικινδυνότητα.

Ταυτόχρονα, έχει αναπτυχθεί διεθνώς αλλά πλέον και στην Ελλάδα μια «βιομηχανία ανθρωπιστικών παρεμβάσεων» (Ticktin, 2016), που οργανώνεται γύρω από διεθνείς, εθνικές και τοπικές ΜΚΟ και οργανώσεις μέσα σε μια ανταγωνιστική αγορά εξεύρεσης πόρων. Αναπτύσσεται πλέον ένας ιδιαίτερος «ανθρωπιστικός λόγος» για τους πρόσφυγες, όπου μονοσήμαντα αναπαριστώνται ως θύματα. Εμφυλοποιημένες και φυλετικοποιημένες εικόνες του «άλλου», όπως π.χ. της εξωτικής μαύρης ή μαντιλοφορεμένης γυναίκας που κάνει έκκληση στην «βαθύτερη ανθρωπιά» μας, ενώ ταυτόχρονα μας «προκαλεί» με τη διαφορετικότητά της, συναρθρώνουν το αναπαραστατικό ρεπερτόριο της «προσφυγικότητας». Η προβολή των προσφύγων μέσα από συμβολισμούς ετερότητας και θυματοποίησης ενισχύει την εικόνα της Δύσης-καταφύγιο ως χώρο πολιτισμικής ανωτερότητας και πολιτικής υπεροχής. Εδώ μπορεί να φανεί χρήσιμη η έννοια των «τεχνολογιών ετερότητας»,¹ στις οποίες περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι ορθολογικότητες (π.χ. διεθνές δίκαιο, νόμοι και πολιτικές, διοίκηση, ΜΜΕ, ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις) μέσω των οποίων προσδιορίζεται και παγιώνεται το καθεστώς του «πρόσφυγα». Αρθρώνονται έτσι διαφορετικές κλίμακες θέασης, από την γεωπολιτική των πολέμων και τους χάρτες των προσφυγικών ροών, στις τοπικές κοινότητες των hot spots και στη μικροφυσική των δακτυλοσκοπήσεων.

Στο πλαίσιο εθνογραφικών κυρίως μελετών επισημαίνεται η ανάγκη προβληματικοποίησης των αναπαραστατικών στρατηγικών και των ερευνητικών πρακτικών (Voutira και Dona, 2007), όπως και η αυτοκριτική των ερευνητριών ως προς την αναγνώριση της υποκειμενικότητας

και της αυτενέργειας των προσφύγων (Cabot, 2016). Σ' ό,τι αφορά τη δεοντολογία της έρευνας με προσφυγικούς πληθυσμούς, οι οποίοι εξ' ορισμού θεωρούνται «ευάλωτοι και εύκολα εκμεταλλεύσιμοι», η βασική αρχή του «do no harm», ότι δηλαδή η έρευνα θα πρέπει όχι μόνο να μη δυσχεραίνει τη θέση τους αλλά και να κομίζει οφέλη που να αντισταθμίζουν το πιθανό ρίσκο από τη συμμετοχή τους αυτή, κρίνεται ήδη ανεπαρκής (Mackenzie, McDowell και Pittaway, 2007). Η μετατόπιση συνίσταται στο να λειτουργεί βέβαια η έρευνα ως παράγοντας ενδυνάμωσης και (αυτο)προβολής των αιτημάτων και αναγκών τους, αλλά υπό το πρίσμα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της προστασίας των δικαιωμάτων, δηλαδή μέσα από ένα νομικοηθικό πλαίσιο, και όχι ως έκφραση φιλανθρωπίας.

Οι προσφυγικές σπουδές και η φεμινιστική προσέγγιση συγκλίνουν τόσο στα θέματα της ενδυνάμωσης/υπεράσπισης-συνηγορίας των ερευνώμενων, της ανάπτυξης συμμετοχικών ερευνητικών πρακτικών, της αναστοχαστικότητας, της επερώτησης των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας στο ερευνητικό πεδίο, όσο και στην ανάγκη αποδόμησης των έμφυλων και φυλετικοποιημένων ταυτοποιήσεων που εγγράφονται τόσο σε καθημερινούς όσο και επιστημονικούς λόγους και πρακτικές. Στο πλαίσιο της φεμινιστικής προσέγγισης εγείρονται λοιπόν ερωτήματα σχετικά με τις θέσεις υποκειμένου στις οποίες αναγνωρίζονται ή/και εγκαλούνται οι πρόσφυγες, όπως και σχετικά με τη θέση της φεμινίστριας ερευνήτριας στο πεδίο των προσφυγικών σπουδών. Τι εργαλεία προσφέρουν η φεμινιστική προσέγγιση και οι σπουδές φύλου σε σχέση με το προσφυγικό και, αντιστρόφως, μήπως το προσφυγικό επαναπροσδιορίζει τις φεμινιστικές προσεγγίσεις;

Σε ένα πρώτο επίπεδο η φεμινιστική προσέγγιση μέσα από τη θεωρία της διαθεματικότητας (intersectionality theory) αναδεικνύει τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης, ιδίως τις έμφυλες, φυλετικοποιημένες και ταξικές διαστάσεις της (Phoenix, 2006). Στην προβληματική της επιτελεστικότητας, οι εν λόγω ταυτότητες νοούνται ως κωδικοποιημένες και επαναλαμβανόμενες σωματικές και λεκτικές επιτελέσεις, μέσω των οποίων καθίστανται ορατά και αναγνωρίσιμα τα υποκείμενα στον εαυτό και τους άλλους (Salih, 2006). Προβάλλοντας αυτούς τους προβληματισμούς στις προσφυγικές σπουδές, το ερώτημα είναι με ποια έμφυλα, ταξικά, φυλετικοποιημένα, πολιτισμικά χαρακτηριστικά επενδύονται ως υποκείμενα οι «πρόσφυγες» και κυρίως ποια χαρακτηριστικά υπερτονίζονται και ποια αποσιωπούνται στα διαφορετικά νοηματικά, ιδεολογικά και

πολιτικά πλαίσια. Για παράδειγμα, προβάλλεται περισσότερο η πολιτισμική ή/και θρησκευτική τους ταυτότητα (Μουσουλμάνοι), έναντι της πολιτικής ή επαγγελματικής; Ή, ακόμα, μήπως θεωρούνται κάποιοι πρόσφυγες πιο οικείοι, συνεπώς πιο ανεκτοί; Για παράδειγμα οι Σύριοι που αναφέρονται ως μορφωμένος λαός με κοινές παραδόσεις βρίσκονται πιο «κοντά μας» από τους Αφγανούς που εμφανίζονται ως αμόρφωτοι αγρότες;

Μήπως η κατηγορία «πρόσφυγας» καθ' εαυτή συνιστά συνθήκη υποκειμενοποίησης (κατ' αναλογία προς το φύλο, τη «φυλή» και την τάξη) με το δικό της καθεστώς λόγου και επιτελεστικότητας, έτσι ώστε να «φυσικοποιούνται» και να υποστασιοποιούνται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι προσδιάζουν της προσφυγικής κατάστασης ή/και ιδιότητας (π.χ. το ευάλωτο έναντι της βούλησης και της εμπρόθετης δράσης); Σ' αυτή την περίπτωση, μήπως κάποια υποκείμενα (π.χ. γυναίκες με παιδιά) θεωρούνται περισσότερο παραδειγματικοί «πρόσφυγες» από άλλα (π.χ. νέοι άνδρες); Και κατά πόσο η θεώρηση αυτή υπαγορεύεται από έμφυλες και ετεροκανονιστικές παραδοχές, π.χ. περί του ευάλωτου των γυναικών ή/και των παιδιών έναντι των ανδρών, ή ακόμα περί της αδιαμφισβήτητης αξίας της (πατριαρχικής) οικογένειας ως κυττάρου της κοινότητας και του έθνους που βάλλονται σε συνθήκες πολέμου και εκτοπισμού, όπως αυτές που συνδέονται με τις πρόσφατες προσφυγικές μετακινήσεις;

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η φεμινιστική προσέγγιση συνιστά και ιδεολογική κριτική καθώς, μέσα από την αποδόμηση του κόμβου φύλου-«φυλής»-έθνους, αποφυσικοποιεί το έθνος-κράτος ως αυτονόητη και αναγκαία «κοινότητα ανήκειν» (Yunval-Davis, 1997). Κατ' επέκταση, μπορεί να υποστηρίξει μια θεώρηση του προσφυγικού ζητήματος που θέτει στο επίκεντρο του θεωρητικού και πολιτικού προβληματισμού τα περιεχόμενα και τα όρια της κυριαρχίας και της πολιτειότητας, αλλά και της διακυβέρνησης, όπως χαρακτηριστικά αποκαλύπτει η προσφυγική κρίση. Οι μετακινήσεις πληθυσμών, που σε επίπεδο διακυβέρνησης καθίστανται μη διαχειρίσιμες ή προβληματικές, καταδεικνύουν ακριβώς τα μη λειτουργικά αλλά και διαπερατά όρια (εδαφικά, πολιτικά, διακαϊκά, πολιτισμικά, συμβολικά) των εθνικών ή υπερεθνικών οντοτήτων, όπως η ΕΕ (π.χ. στρατιωτικοποιημένα εξωτερικά ή/και εσωτερικά σύνορα, ευρωπαϊκό σύστημα ταυτοποίησης κ.λπ.). Επίσης όμως καταδεικνύουν και τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, από τη στιγμή που οι

φορείς μετακινούνται σε ποικίλες θέσεις, όπως για παράδειγμα οι ξένες ΜΚΟ που διαχειρίζονται τα ελληνικά στρατόπεδα, οι Έλληνες που δουλεύουν σε ξένες ΜΚΟ, οι πρόσφυγες ως υποκείμενα δικαιωμάτων, η FRONTEX στα εθνικά σύνορα κ.ά.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, η έμφαση που δίνει η φεμινιστική προσέγγιση στην αναγνώριση του ερευνητικού πεδίου ως πεδίου άσκησης σχέσεων εξουσίας και ο συνακόλουθος προβληματισμός για τη θέση, τους σκοπούς και τα εργαλεία του ερευνητή, μπορεί να εμπλουτίσει τον σχεδιασμό της έρευνας με πρόσφυγες με περισσότερο διανοητικές και συνεργατικές μορφές. Ζητήματα όπως τα παραπάνω συνιστούν κεκτημένα με μακρία ιστορία στη φεμινιστική συζήτηση, ειδικά στο πλαίσιο μιας δια-εθνικής, μεταποικιοκρατικής φεμινιστικής κριτικής (Grewal και Kaplan, 2000). Η μελέτη της προσφυγικής κρίσης ανακινεί και επικαιροποιεί τα ζητήματα αυτά, καθώς βρισκόμαστε μπροστά σε μια ραγδαία διεθνοποίηση του τοπικού, σε έντονη δημοσιότητα, αλλά και την ποικιλόμορφη δια-εθνική κινητικότητα πολλαπλών φορέων που καθιστούν το ίδιο το ερευνητικό πεδίο, συνεπώς και τις σχέσεις εξουσίας που το διαπερνούν, εξαιρετικά πιο σύνθετο, πυκνό και ασταθές (Ροζάκου, 2015). Η πρόσφατη επιτόπια έρευνα των Antonakaki, Kasparek και Maniatis (2016) στο hot spot Vial της Χίου, για παράδειγμα, αναδεικνύει τις διαφορετικές, αντιφατικές και αντικρουόμενες λογικές που προβληματικοποιούν την πολιτική υποδοχής των προσφύγων.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τους προσφυγικούς πληθυσμούς στην Ελλάδα, σε ποια θέση λοιπόν μπαίνουμε εμείς που τους υποδεχόμαστε ή/και τους μελετούμε; Με ποιούς τρόπους εγγράφεται η προσφυγική κρίση στη διαχείριση της πολιτισμικής και επιστημονικής μας ταυτότητας και ιστορίας; Θα αναφερθώ ενδεικτικά σε τρία ζητήματα: της αλληλεγγύης, της βίας και της ένταξης.

Ιστοριοποιώντας την προσφυγική κρίση, ο Παπαταξιάρχης (2016) θεωρεί ότι διανύουμε μια τρίτη φάση του μεταναστευτικού στην Ελλάδα που χαρακτηρίζεται από τον «πατριωτισμό της αλληλεγγύης», δηλαδή την ανάπτυξη ενός λόγου και ενός κινήματος αλληλεγγύης που επανεγγράφεται, εν μέρει, σε μια ουσιοκρατική εθνικιστική πολιτισμική ταυτότητα. Συνεπώς, το αν η ενασχόληση με τους πρόσφυγες μπορεί να παράξει νέες υποκειμενικότητες και πολιτισμικές αφηγήσεις είναι ένα στοίχημα, κοινωνικό αλλά και ερευνητικό. Για παράδειγμα, μήπως η εικόνα της μαζικότητας των προσφυγικών ροών και της εξαθλίωσης των προσφύγων ανασύρει συλλογικές

τραυματικές μνήμες από τη Μικρασιατική καταστροφή, έτσι ώστε να προκύπτει μια άρρητη ταύτιση μεταξύ των τωρινών Σύριων και των παλαιότερων Μικρασιατών προσφύγων; Στην περίπτωση αυτή, μήπως εποικίζεται με νέες σημασίες η οδυνηρή εμπειρία της προσφυγικής ανταλλαγής, με τρόπο που στο όνομα και στο πρόσωπο των Σύριων προσφύγων να αναγνωρίζονται και να δικαιώνονται τώρα εκείνοι που φτάνοντας στην Ελλάδα αντιμετώπισαν όχι φιλοξενία αλλά περιθωριοποίηση, εξευτελισμό και υποτίμηση, αποσπώντας έτσι μέσω της έκφρασης αλληλεγγύης μια ηθική αποζημίωση; Ιδιαίτερα πυκνές είναι οι σημασίες της βίας που προβάλλονται στο προσφυγικό. Οι πρόσφυγες, βιωματικά και συμβολικά, συνδέονται πολλαπλώς με τη βία του πολέμου, του εκτοπισμού, του ταξιδιού και των συνόρων, της υποδοχής, των στρατοπέδων ή καταυλισμών. Πώς αντιλαμβανόμαστε όμως αυτή τη βία; Αντιλαμβανόμαστε τους πρόσφυγες κυρίως μέσα από ένα πρίσμα δικαιωμάτων και δικαιοσύνης ή προβάλλουμε σ' αυτούς ένα επιχώριο τραύμα προσφυγίας και μετανάστευσης όπου η εμπειρία του κατατρεγμού μετασχηματίζεται σε αξίωση προστασίας του αδύνατου; Δηλαδή, τους βοηθάμε γιατί θεωρούμε ότι χαίρουν δικαιώματος προστασίας ως ένα καθολικό δικαίωμα ή γιατί είναι κατατρεγμένοι που εγείρουν συναισθήματα οίκτου; Οι γυναίκες ή τα παιδιά θεωρούνται ότι τραυματίζονται περισσότερο ή πιο εύκολα απ' ότι οι άνδρες ή οι ενήλικοι; Και πώς σταθμίζουμε τις εμπειρίες και τις αφηγήσεις των προσφύγων έναντι των δικών μας προκαταλήψεων;

Ξαναγυρνώντας στα επίδικα της μετανάστευσης, η διαφιλονικούμενη ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα συντελέστηκε απουσία επίσημης μεταναστευτικής πολιτικής, μέσα από την άτυπη κυρίως αγορά εργασίας (Μητράκος, 2013) και στο επίπεδο της γειτονιάς (Βαΐου, 2007), δηλαδή μέσα από την έμπρακτη αλλά όχι επίσημα κατοχυρωμένη συμμετοχή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι (βλ. *Σύγχρονα Θέματα*, 2009). Οι σημερινοί πρόσφυγες τελούν υπό τελείως διαφορετικό καθεστώς αναγνώρισης και τυγχάνουν, προσωρινά, ειδικής μεταχείρισης, γεγονός που μοιάζει να τους εγκλωβίζει σε έναν εγχώριο εκτοπισμό όπου παραμένουν ξένο σώμα. Η ένταξη των προσφύγων, παρόλο που είναι αριθμητικά πολύ λιγότεροι από τους μετανάστες του '90, θα αποδειχθεί πιθανώς δυσχερέστερη, ειδικά στις παρούσες συνθήκες κοινωνικοοικονομικής κρίσης, ακριβώς επειδή δεν υπάρχουν τα κοινωνικά δίκτυα και οι πρακτικές που θα τους επιτρέψουν να λειτουργήσουν στο κοινωνικό πεδίο.

Ταυτόχρονα η ίδια η έννοια της ένταξης σε έναν χώρο που χαρακτηρίζεται όλο και πιο έντονα από ακατάστατη δια-εθνική κινητικότητα ίσως δεν μπορεί παρά να επανεγγράψει τις ρευστές κοινωνικότητες που προκύπτουν στο πλαίσιο του προσφυγικού στο περιοριστικό και αδύναμο πια συμβολικά και πολιτικά πλαίσιο του έθνους-κράτους. Ποιες άλλες λοιπόν δυνατότητες συνάντησης και συναναστροφών μπορούμε να φανταστούμε ή επιδιώξουμε; Ίσως, όπως υπαινίσσεται και το απόσπασμα στην αρχή του κειμένου, μια από τις πιο κρίσιμες και καινοτόμες πτυχές του προσφυγικού να είναι ακριβώς η ικανότητα των μετακινούμενων προσφυγικών πληθυσμών να συγκροτούν και να συντηρούν κοινότητες χωρίς εντοπιότητα.

Στόχος μου σ' αυτό το σημείωμα ήταν να διατυπώσω, γενικά κατ' ανάγκην, ερωτήματα που θα μπορούσαν ίσως να μας προσανατολίσουν σε μια πολύπλευρη και διεισδυτική ανάγνωση και μελέτη του προσφυγικού, τέτοια που μάλλον θα ανοίγει παρά θα τακτοποιεί επιστημονικά και κοινωνικά ζητήματα που εγείρονται σήμερα.

Υποσημειώσεις

- 1 Χρησιμοποιώ τον όρο κατ' αναλογία προς τον όρο «τεχνολογίες του φύλου» (Lauretis, 1987) που αναφέρεται στις συμβολικές και υλικές πρακτικές έμφυλης υποκειμενοποίησης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βαΐου, Ν. (επιμ.) (2007). *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας*. Αθήνα: ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.
- Μητράκος, Θ. (2013). Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: Μετά-ανάλυση των εμπειρικών ευρημάτων. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 8(2), σελ. 87-106.
- Παπαταζιάρχης, Ε. (2016). Η προσφυγική κρίση και ο πατριωτισμός της «αλληλεγγύης». *Σύγχρονα Θέματα*, 132-133, σελ. 7-28.
- Ροζάκου, Κ. (2015). Το πέρασμα της Λέσβου: Κρίση, ανθρωπιστική διακυβέρνηση και αλληλεγγύη. *Σύγχρονα Θέματα*, 130-131, σελ. 13-16.

Σπυροπούλου, Γ., & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Προσφυγικό: «Θα τα καταφέρουμε»*. Αθήνα: Παπαζήση.

Σύγχρονα Θέματα, 107, Ειδικό τεύχος «Η πρόκληση της μετανάστευσης», 2009.

Ξενόγλωσση

- Antonakaki, M., Kasperek, B., & Maniatis, G. (2016). Counting, channelling and detaining: The hotspot center Vial in Chios, Greece. *Society and Space*.
- Cabot, H. (2016). “Refugee voices”: Tragedy, ghosts, and the anthropology of not knowing. *Journal of Contemporary Ethnography*, 45(6), σελ. 645 – 672.
- Ehrkamp, P. (2016). Geographies of migration I: Refugees. *Progress in human geography*, σελ. 1–10. DOI: 10.1177/0309132516663061.
- Grewal, I., & Kaplan, C. (2000). Postcolonial Studies and transnational feminist practices. *Jouvert. A Journal of Postcolonial Studies*, 5(1).
- Mackenzie, C., McDowell, C., & Pittaway, E. (2007). Beyond ‘Do no harm’: The challenge of constructing ethical relationships in refugee research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), σελ. 299-319.
- Phoenix, A. (2006). Interrogating intersectionality: Productive ways of theorising multiple positioning. *Kvinder, køn & forskning*, 23, σελ. 21-30.
- Salih, S. (2007). On Judith Butler and Performativity. Στο K. Lovaas και M. Jenkins (επιμ.), *Sexualities and communication in everyday life: A reader* (σελ. 55-68). Θάουζαντ Όουκς, Καλιφόρνια: Sage.
- Ticktin, M. (2016). Thinking beyond humanitarian borders. *Social Research*, 83(2), σελ. 255-271.
- Tsianos, V., & Kasperek, B. (2015). Zur Krise des europäischen Grenzregimes: eine regimetheoretische Annäherung. *Widersprüche*, 138(4), σελ. 8-22.
- Voutira, E., & Giorgia, D. (2007). Refugee

research methodologies: Consolidation and transformation of a field. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), σελ. 163-171.

Yuval-Davis, N. (1987), *Gender and nation*. Λονδίνο: Sage.

Βιογραφικό

Η Αλεξάνδρα Ζαββού είναι κοινωνιολόγος και ασχολείται με θέματα φύλου και μετανάστευσης. Από το 2008 συνεργάζεται ως ερευνήτρια σε προγράμματα του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου και έχει διδάξει στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» του Παντείου Πανεπιστημίου. Από το 2017 διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.
Email: alexandra.zavos@gmail.com